

Кафе Птах

**«ІНФОРМАТИЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА: ПРОБЛЕМИ
РЕАЛІЗАЦІЇ»**

2019 р.

Зміст

Вступ	3
1. Еволюція електронних технологій у цивільному судочинстві України	4
2. Право на доступ до Інтернету в контексті права на справедливий суд	8
3. Проблематика впровадження інформаційних технологій у цивільний процес України	14
4. Правове регулювання електронних доказів	24
Висновки	30
Список використаних джерел	31

Вступ

Впливаючи на всі соціальні рівні, інформаційно-комунікаційні процеси стають важливою складовою діяльності державної влади. Говорячи про суд, можна впевнено заявити, що зміни соціальних, економічних та технологічних потреб суспільства посприяли генезі електронізації у судочинстві, що уособлюються в адаптації існуючих процесуальних форм і механізмів відповідно до вимог часу на основі використання електронних систем та комунікаційних технологій у цілому. Безперечно, застосування телекомунікаційних технологій не може перешкоджати реалізації гарантій судового захисту, що передбачає комплексний підхід та аналіз сучасного стану положень, що унормовують електронізацію цивільного процесу. Теоретичне осмислення переваг та недоліків безпосереднього впливу технологій на цивільне судочинство є важливим чинником поступової оптимізації електронних систем з метою створення необхідних умов для ефективного існування телекомунікаційних мереж у цивільному процесі.

Слід звернути увагу на те, що дослідженням розвитку інформаційних технологій у цивільному процесі у різних аспектах займалися Р. Ханик-Посполітак[2,с.124], А.Каламайко[33, с.178], І.Татулич[8, с.78], О.Бринцев[18, 20-22], М. Гетманцев, І. Ізарова, В. Смірнова[17, с.159], Н. Кушакова-Костицька.

Активне залучення інформаційних технологій у процес відправлення правосуддя, як правило, передусь його нормативному закріпленню. Відтак, загальне уявлення про систему судоустрою має адаптуватись та видозмінюватись в контексті сучасних викликів і реалій, створюючи фундамент для впровадження інформаційних технологій у життя учасників цивільного процесу з подальшими законодавчими перспективами.

Еволюція електронних технологій у цивільному судочинстві України

Аналіз даного питання слід почати з історичного огляду. У цивільно-процесуальному кодексі 1963 року мова про застосування будь-яких технологій не йде, що можна пояснити відсутністю телекомунікаційних засобів у більшості населення. Новий кодекс, що набув чинності у 2005 році, передбачав своєрідний вектор у бік запровадження електронного суду, а саме зміну у с.197 ЦПК, що передбачала можливість фіксування судового засідання технічними засобами[1].

Важливою ланкою на шляху до функціонування е-суду на думку Ханик-Посполітак у подальшому було прийняття Закону України «Про доступ до судових рішень» №3262-IV від 22.12.2005 [2, с.124]. Ми погоджуємось із цією думкою, адже хоча цей нормативно-правовий акт не вносить змін до процесуального законодавства, він значно розширює можливості громадян щодо порядку доступу до судових рішень саме завдяки інформаційним технологіям. До того ж, цей закон посилив реалізацію принципу транспарентності судової системи, через сприяння більш зручному та відкритому доступу до судових рішень та більш однаковому застосуванню законодавства.

Наступним кроком до інформатизації судової системи стало прийняття Президентом Указу від 10.05.2006 р., в якому затверджується Концепція створення єдиної судової інформаційної системи, що мала на меті інформаційні та технологічні новели у судочинстві та пропорційне дотримання балансу між потребами громадян, суспільства і держави у вільному обміні інформацією[3]. Важливим для «електронного процесу» стало внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 2453-VI від 07.07.2010, що ознаменували початок роботи автоматизованої системи документообігу суду, що удосконалило роботу судів в аспекті забезпечення засад неупередженості та об'єктивності з метою створення більш ефективного та швидкого розподілу справ[4]. Зміни до ЦПК 2012 року ще ближче наблизили цивільний процес до е-суду, передбачаючи норму, що закріплює можливість проведення засідання у

режимі відео-конференції. Це було значним кроком до електронізації суду, про що більш детально буде доповідатись у 3 розділі.

Подальший напрямок модернізації судочинства відбувся у 2013 році із запровадженням Концепції галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції та інших установ судової системи, котра була погоджена в рамках Національної програми інформатизації. Згідно з цим документом, головними завданнями роботи електронного суду є якісне поліпшення рівня судового захисту прав і свобод громадян та юридичних осіб, зростання довіри до органів правосуддя, формування позитивного іміджу судової системи в цілому, підвищення правового рівня інформованості населення, їх ділової активності щодо забезпечення захисту своїх прав, свобод і законних інтересів в судовому порядку[5].

Важливими нормативно-правовими актами, що певним чином заклали фундамент для створення ефективної програми електронного судочинства є Закон України “Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” №537-V від 09.01.2007, “Про електронний цифровий підпис” №2155-VIII від 22.05.2003 “Про електронні документи та електронний документообіг” №851-IV від 22.05.2003 .11 грудня 2014 року Радою суддів України була затверджена нова Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015-2020 роки, що стала основою для нового етапу тестування електронного судочинства щодо практичної реалізації. Відповідно до наказу Голови Державної судової адміністрації України №269 у 18 пілотних судах України розпочато тестування підсистеми ЄСІТС. Для того, щоб фізична особа змогла дистанційно подати документи до суду та в цілому брати участі в «е-процесі», їй необхідно зайти за веб-адресою “cabinet.court.gov.ua”, де особа має зареєструвати власний електронний кабінет або, відповідно до процесуального законодавства - “Офіційну електронну адресу”. Реєстрація потребує наявності ключа з електронним цифровим підписом, при цьому можуть бути використані ключі, видані будь-яким Акредитованим центром сертифікації ключів[6].

07.11.2018 року набув чинності Закон України “Про електронні довірчі послуги” №2155-VIII, що значно модернізував приписи стосовно функціонування електронного цифрового підпису, документації, адже в акті міститься чітка термінологія основних визначень, конкретизується зміст електронних послуг, електронної ідентифікації тощо[7].

Вагомими перевагами такого механізму, посиляючись на ст. 14 та 101 ЦПК можна визначити можливість дистанційно відправляти позовну заяву та інші документи в електронній формі до суду, учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, посвідчених цифровим підписом, який прирівняний до власноручного підпису[1]. Можемо зазначити, що чинне цивільно-процесуальне законодавство не індивідуалізує вимоги до позовних заяв у окремих категоріях справ, що вказує на доцільність законодавчої роботи в цьому напрямку.

Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу, Цивільного процесуального кодексу, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» № 2147-VIII від 03.10.2017 істотно вплинули на модернізацію цивільного процесу, тому що передбачають створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС), та вводять нове поняття електронних доказів, які раніше ніколи не розглядалися як окремий вид[8]. ЄСІТС являє собою більш удосконалений вид Автоматизованої системи, яка централізовано буде здійснювати обробку даних, зберігати справи в електронному архіві, розподіляти справи, добору присяжних, функціонування єдиного контакт-центру для кореспонденції та управління запитами і зверненнями, сплачувати судовій збір за допомогою платіжних систем в Інтернеті та вести Єдиний державний реєстр судових рішень тощо. Доцільно звернути увагу на те, що значна кількість процесуальних дій має регулюватися Положенням про ЄСІТС. Як можна помітити з вищезазначеного переліку, майже всі можливості ЄСІТС передбачають зменшення витрат паперу, на що слушно вказує Татулич І.Ю., та скорочення

забруднення навколишнього середовища, що є нагальним питанням сьогодення через вичерпність природних ресурсів та екологічні проблеми[9,с.78] .

Відтак, можемо зробити висновок, що поступова технологізація українського електронного суду проявляється в різних її формах та постійно тяжіє до вдосконалення. Процесуальна нормативно-правова база містить безліч юридичних позицій з приводу функціонування технологій у цивільному суді, однак все одно є необхідність у покращенні законодавства.

Право на доступ до Інтернету в контексті права на справедливий суд

Електронне судочинство важко уявити без значного застосування інформаційних та електронних інновацій, які здебільшого виконують свої функції за допомогою Всесвітньої мережі. В той же час постає питання з приводу того, яким чином право на справедливий судовий розгляд, передбачене в п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (надалі – ЄКПЛ), співвідноситься із правом на доступ до Інтернету, враховуючи специфічний характер його функціонування та чи можемо ми говорити про реалізацію міжнародного стандарту доступу до правосуддя в контексті впровадження електронного судочинства.

Говорячи про зміст права на доступ до правосуддя можна навести думку Н. Сакари, яка проблему доступності правосуддя розглядає в контексті розвитку концепції основних прав і свобод людини[10, с.21]. Фактично, якщо ми погоджуємось із реалізацією моделі електронного суду, ми маємо бути впевненими, що усі складові доступу до правосуддя будуть враховані та узгоджені в аспектах функціонування “судових веб-комунікацій”. До елементів цього стандарту можемо віднести наявність у державі реальних інститутів, що дозволяють особам безперешкодно звернутися до суду без юрисдикційних обмежень, що є викликом для електронного судочинства, так як впорядкування справ відповідно до існуючих категорій, може сприяти виникненню значних складнощів в організації процесу правосуддя. Також серед складових доступу до правосуддя слід звернути увагу на процедурний аспект, а саме гарантії з боку держави щодо справедливого суду та ефективності відновлення порушених прав. При цьому неабияку роль у забезпеченні доступності судової влади відіграють веб-сайти судів, на котрих розміщена інформація, класифікована по розділах для різноманітних категорій користувачів: юристів, громадян та ЗМІ.

Цікавим у цьому контексті є досвід зарубіжних країн, в яких вже тривалий час в цивільному судочинстві ефективно використовуються різноманітні інформаційні технології. Так, у Верховному Суді Австралії впроваджена

електронна система Case Management, що дозволяє здійснювати електронний пошук, який надає доступну систему даних по всіх справах, дозволяючи будь-якому користувачеві отримати доступ до обранної інформації за допомогою Інтернету[11]. Система заснована на декількох взаємопов'язаних базах даних та інформації. Користувачам надається доступ вільно пересуватись по посиланням між документами. Таким чином, у громадян є можливість, шукаючи інформацію про слухання по справі, отримати доступ до копії стенограми засідання.

В Сингапурі, який є визнаним лідером у використанні інформаційних технологій в судовій діяльності з 2000 року у цивільному судочинстві на обов'язкових началах застосовується електронний формат подачі документації до суду. Програмою, що запровадила такі послуги, є Electronic Filing System (Електронна система подання, далі EFS), що надає послуги Службі електронного вилучення документів (Electronic Extract Service). Використовуючи даний сервіс, юристи мають змогу в режимі on-line шукати документи, що потрапили до суду, знаючи їхні реквізити, продивлятися їх, роздруковувати матеріали з дозволу суду. EFS також надає доступ до Електронної інформаційної служби (Electronic Information Service), за допомогою якої вони можуть в режимі реального часу отримувати інформацію про всі процесуальні дії суду. Доступ здійснюється на платформі системи LawNet, яка надає повний набір правової інформації. LawNet складається з кількох модулів і працює як єдиний центр для різних сховищ інформації, дозволяючих здійснювати пошук по декількох базах даних Верховного суду, судів нижчої інстанції. Окремі документи можуть бути знайдені за номером справи, документа, ідентифікаційного номеру заявника, а також відповідно до імені та прізвища судді, позивача, відповідача, представників[12, с.57].

Вбачається, що саме налаштування телекомунікаційної системи допоможе підвищити якість судових послуг, наприклад, в дотриманні принципу розумних строків, так як зменшення бюрократизації цивільного судочинства значно прискорить процес, не говорячи про відсутність необхідності особисто

доставляти інформацію до суду, що сприяє економії часу. Відтак, тільки за умови регламентації права на доступ до Інтернету та з врахуванням стандарту доступності правосуддя у законодавстві, ми зможемо говорити про електронний суд у цивільному судочинстві як необхідний інструмент захисту та відправлення правосуддя. Якщо говорити про визначення змісту права на доступ до Інтернету як права четвертого покоління, то його сутність полягає в тому, що будь-яка людина повинна мати можливість користуватися своїми правами у мережі Інтернет з метою реалізації своїх основних прав[13]. Здебільшого посилення на таке право роблять з метою конкретизації прав на свободу слова, вираження поглядів, думок, висловлювань, свободу мирних зібрань, доступу до інформації тощо, однак, на мою думку, було б доцільно оперувати цим визначенням і в контексті розбудови електронного судочинства через те, що Основний Закон і процесуальне законодавство унормовує певні засади, зокрема, принцип процесуального рівноправ'я сторін в аспекті рівних можливостей участі сторін в доказовій діяльності, рівних можливостей захисту прав у суді, та при зверненні до суду. Чи можемо ми говорити про необхідність та потребу функціонування електронного суду, якщо у той же час законом не регламентується право на доступ до Інтернету? У Доповіді Спеціального Доповідача ООН від 2011 року зазначалося, що кожна держава повинна, таким чином, розробити конкретну та ефективну політику, консультуючись з окремими особами з усіх секторів суспільства, включаючи приватний сектор та відповідні міністерства, щоб зробити Інтернет широко придатним, доступним та прийнятним за ціною для всіх верств населення[14].

За даними міжнародного агентства “We are social” у звіті “Digital in 2018” в Україні проживає 44,12 млн людей - 25, 59 з них користуються Інтернетом, що складає 58% населення[15]. На нашу думку, саме забезпечення гарантій з боку держави на законодавчому рівні стосовно доступу громадян до мережі Інтернет має бути відликом для подальшої розбудови постійно функціонуючого електронного суду, адже відсоток користувачів веб-ресурсами говорить про те, що приблизно 40% населення України не можуть споживати послугу е-суду, що

вказує на наявність цифрової нерівності як проблеми соціального характеру, обумовленої неоднаковим доступом до технологій. Слід зазначити, що у 2014 році у Верховній Раді України було зареєстровано Проект Закону про внесення доповнень до ЦКУ щодо гарантування права фізичної особи на доступ до Інтернету[16].

Розглядаючи Інтернет як інструмент реалізації прав і свобод громадян, слід враховувати той факт, що одним із його завдань є передача інформації, певна комунікаційна функція та виконання завдань обчислення, тобто, функціональний аспект Інтернет-діяльності. Можемо констатувати, що на даний момент, Всесвітня мережа стала однією із зручних ланок інфраструктури, що створює передумови для отримання та передачі інформації будь-якого виду. Тенденції нашої країни ілюструють актуальність цього питання в контексті впровадження електронного урядування, яке має схожі з електронним правосуддям ідеї, серед яких доступність даних у єдиній системі, обмін документами та інформацією в режимі on-line, економія матеріальних і часових ресурсів, підвищення якості і ефективності послуг, що надаються. Порівнюючи аспекти впровадження саме електронного суду в контексті е-демократії, можемо зазначити на особливості реалізації саме її елементів, зокрема, введення електронного діловодства, зберігання справ в електронному архіві, автоматизація роботи органів правосуддя, визначення судді для розгляду конкретної справи, добір присяжних, транслявання судових засідань в мережі Інтернет, проведення відеоконференцій в режимі реального часу, функціонування єдиного контакт-центру для управління зверненнями, можливість взаємодії інших державних органів із судом в автоматизованій системі тощо. Важливим кроком для втілення даної потреби стало прийняття ООН Декларації принципів “Побудови інформаційного суспільства - глобальна задача у новому тисячолітті” від 2003 року, у якій закріпила основний критерій подальшого вдосконалення: “Використання та розгортання Інформаційно-телекомунікаційної системи повинні бути спрямовані на створення переваг у всіх аспектах нашого повсякденного життя”[17]. Вважаємо за доцільне

навести дефініцію, що надається в цьому документі: «використання інформаційних та комунікаційних технологій у реалізації правосуддя усіма зацікавленими сторонами в юридичній сфері з метою підвищення ефективності та якості державних служб, зокрема для приватних осіб та підприємств. Це включає в себе електронний зв'язок і обмін даними, а також доступ до судової інформації»[17]. У роботах В.О. Смірнова і М.М. Пархоменка окреслені проблеми правозастосування інформаційних технологій в цивільному судочинстві, які вказують саме на системні недоліки українських реалій, зокрема збої у функціонуванні системи, неможливість списання неприданої техніки, відтак, неможливість її оновлення, низький рівень комп'ютерної грамотності суспільствах[18,с.159]. Як зазначає Бринцев О.В., інформаційні технології та процесуальні правила перебувають у стані певного дисонансу, який не дозволяє перейти суду на новий рівень через брак коштів, відсутність стандартів щодо інформаційного контенту[19, с.20-22]. З цього витікає низка питань щодо відповідальності за неналежне користування та застосування можливостей техніки. З огляду на це, цікавим є рішення ЄСПЛ CASE OF TENCEV. SLOVENIA №37242/14, в якому адвокат заявника направив документи до суду за допомогою факсу в останній день строку, передбаченого законодавством для подання апеляційного оскарження. Однак факсимільний апарат не роздрукував цю документацію, хоча оперативна пам'ять пристрою зберегла дані про документи, через обставини, які не залежали від заявника та, як зазначав Суд, від них також, що фактично унеможливило право заявниці та своєчасне оскарження. ЄСПЛ в даному випадку став на бік заявниці, адже у неї були всі підстави вважати, що її документи дійшли у належний строк. До того ж, таке ставлення національних судів до технічних помилок вказує на перешкоджання праву на справедливий суд і доступу до правосуддя, не кажучи вже про те, що несправність технічного приладу є питанням, у даному випадку, отримувача, так як можливість самого подання заяви за допомогою факсу передбачена законодавством[20].

На наш погляд, міжнародний стандарт доступності правосуддя і право на доступ до Інтернету мають неабиякий зв'язок та співвідносяться одне з одним. Національне законодавство поки не визначає доступ громадян до Інтернету, що окреслює питання стосовно рівності осіб в цивільному процесі.

Проблематика впровадження інформаційних технологій у цивільний процес України

Першою проблемою, яка виникає у зв'язку з запровадженням е-суду, є проблема дотримання гарантій осіб, що звертаються до суду, у сфері захисту персональних даних. Так, відповідно до чинного Закону України “Про судоустрій і статус суддів” від 02.06.2016 № 1402-VIII, в ЄСІТС передбачено комплексну систему захисту інформації, що є чинником, що сприяє посиленому захисту відомостей від несанкціонованого втручання та вилучення інформації, що функціонує у системі[21]. У даному випадку, судам слід прийняти положення, яке б на всіх рівнях визначало процедуру обробки і захисту персональних даних у базах даних, володільцем яких є певний суд.

В цьому контексті слід звернути увагу на зарубіжний досвід вирішення цієї проблеми. Зокрема ще у 2001 році на Конференції Суддів США було розглянуто питання щодо конфіденційності та публічного доступу до електронних документів судів. Серед загальних принципів було визначено створення єдиної національної політики для федеральних судів з метою забезпечення рівного рівня захисту конфіденційної інформації та умов доступу до судової документації. У підсумках було вирішено, що документи у цивільних справах, за винятком справ в області соціального захисту, у системі електронних публікацій мають бути доступні в електронному вигляді в тому ж обсязі, в якому доступ до них дозволяється в приміщенні суду. При цьому учасники процесу мають слідкувати за тим, щоб персональні дані, які дозволяють ідентифікувати особу, використовувались у зміненому або скороченому вигляді[22]. В Австралії, яка відноситься до англосаксонської правової сім'ї, відтак, судові прецеденти грають значну роль, база даних оновлюється у режимі реального часу та містить справи, починаючи з 1984 року. Проблеми безпеки вирішуються шляхом надання веб-користувачам доступу не до судових баз даних, а до обраної інформації з цих баз, котра регулярно копіюється на проксі-сервер. Рівень доступу відповідного користувача визначає тип

інформації, котру він має право отримати залежно від свого процесуального становища у справі[23].

Типовою проблемою в процесі подання документів може стати необхідність забезпечення достовірності матеріалів, що подаються до суду в електронній формі, попереджуючи зловживання з боку зацікавлених осіб, що звернулись до суду в електронній формі. В Німеччині ця проблема була вирішена шляхом впровадження сучасних засобів комунікації у цивільному процесі, ініціювання інформаційних технологій в порядку судових повідомлень учасників процесу, який передбачає доставку електронною поштою тільки в зашифрованому вигляді, якщо документ засвідчений електронним підписом[24]. Шифрування є засобом забезпечення достовірності відомостей. Щодо факту отримання відповідного повідомлення, цікавим також є приклад англійського судочинства, в якому якщо сторона повідомляє адресу електронної пошти або номер факсу, маючи на меті вручення документів, що відносяться до судової справи, презюмується її доступ до цих ресурсів, навіть без її відповіді про отримання, вона буде вважатися такою, що належним чином сповіщена[25].

Слід відмітити, що наведені вище питання виникали під час розгляду справ національними судами. Так, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ скасував рішення апеляційного суду через процедурне порушення, а саме неналежне сповіщення учасників процесу про судові засідання за допомогою SMS-повідомлення. Так, в Україні передбачена можливість сповіщення учасників про час процесу за допомогою SMS-повідомлення, однак у випадку якщо особа написала письмову заявку, де висловила бажання отримання повідомлення в електронній формі, якого в даному випадку написано не було[26]. Можливість такої форми повідомлення врегульована Наказом Державної судової адміністрації України №119 від 2013 року[27]. У випадку відсутності письмово оформленого бажання особи, таке сповіщення є таким, що не відповідає процесуальним вимогам та особа

вважається не сповіщеною. Питання гарантування захисту персональних даних в даному випадку потребує комплексного вирішення.

Слід звернути увагу на особливості, пов'язані з матеріально-правовими складовими цивільного процесу, які через свої інформаційно-технологічні властивості здатні оптимізувати цивільну процедуру, виконуючи превентивну функцію, спрощуючи процес доказування. Мова йде про перспективи розвитку технології блокчейну та смарт-контрактів, які є “продуктом” такої платформи. Смарт-контракт являє собою набір обіцянок у цифровій формі, включаючи протоколи, у межах яких сторони виконують інші свої обіцянки[28, с.15]. Можна сказати, що йдеться про врегулювання відносин між учасниками спору шляхом закріплення їх волі у формі певного коду, який придатний для зчитування комп'ютером. Важливим є той факт, що юридична природа “розумних угод” залежить від статусу криптовалюти у конкретній юрисдикції та державі і, безперечно, наявності інформаційно-технологічних можливостей реалізації подібних процедур.

На сьогодні Національний банк України відмовляється визнавати криптовалюту реальними грошима[29]. Не дивлячись на це, одним із найвідоміших смарт-контрактів можна назвати трансатлантичну угоду з обміну нерухомості на криптовалюту. Так, у вересні 2017 року Марк Гінзбург фактично уклав договір куплі-продажу, продавши свою квартиру на платформі Ethereum Майклу Аррінгтону[30].

Особливості даного механізму передбачають наявність децентралізованої автоматизованої системи без втручання людини, але із дотриманням засади виконання в межах системи за відсутністю можливості перешкоджання іншими суб'єктами зазначеному виконанню. Таким чином, реалізація закладених вимог в коді втілюється в механізмі, який може самостійно здійснити правочин, призвести до настання юридичного факту, наприклад, здійснити списання коштів з певного рахунку, змінити власника певної речі тощо. Однією з категорій “розумних контрактів” є паперова або електронна форма з автоматизованою системою грошових транзакцій.

Доцільно зазначити, що задля вірного розуміння змісту смарт-контракту можуть бути використані додаткові інструменти, так як в основі правового регулювання закладений програмний код, який доволі складно зрозуміти, не володіючи фаховими знаннями: обов'язкове врахування волі сторін із технічного завдання, тобто, досудових домовленостей сторін, тому що вони містять вимоги до функціоналу програми та можуть стати суду у нагоді. Дану задачу може значно спростити документування коду, яке являє собою додавання в програмний код коментарів, що юридично закріплені, допомагаючи з'ясувати суть алгоритма. Може не обійтися без залучення експерта, який з компетентної та з неупередженої точки зору здатний роз'яснити основні тези контракту.

При цьому важливим аспектом чинності будь-якого смарт-контракту є питання щодо особи, яка має нести відповідальність за допущену помилку у смарт-контракті. Саме несправність “розумного контракту” може призвести до неналежного виконання зобов'язань, що покладені на відповідні сторони. Передумовами “несправного” коду можуть бути як і помилка розробника у початковому коді або через некоректну роботу програми, що відповідає за перетворення тексту коду на машинну мову. Проте, технічна помилка може спричинити виникнення значних збитків у учасників угоди. Ми не можемо віднести технічну помилку до форс-мажорних обставин, тому важливим є питання щодо відповідальності сторін у такій ситуації. На мою думку, у випадку неналежного виконання зобов'язань, можна застосувати загальні правила підряду або договірної відповідальності. Пред'явлення вимог безпосередньо до розробника або в порядку регресу залежить від характеру спору і договірного оформлення відносин між сторонами і розробником. Так, до розробника смарт-контракту можна буде застосувати вимоги щодо якості програми, відповідності програми цілям розробки, що і буде основним предметом доказування в даному випадку. Відповідальність за кінцевий продукт перед користувачем (у випадку зі смарт-контрактом - перед контрагентом), несе той, хто надав програму для електронно-обчислювальної

машини. У договорі можна передбачити й інші варіанти розподілу ризиків відповідальності при технічному збої. Що стосується збереження таємниці персональних даних, слід зазначити, що в кожному конкретному проекті необхідно визначити той обсяг роботи, який здійснює оператор персональних даних та враховувати згоду відповідного суб'єкту на оброблення інформації про нього[28, с.67].

Розглядаючи це питання з процесуальної точки зору, можемо припустити, що застосування технології блокчейну та складання саме старт-контрактів може підвищити відсоток мирових угод у цивільних процесах, адже попередня домовленість, скоріш за все, вже буде мати алгоритм вирішення конкретного спору, умови та сутність вимог сторін, що буде сприяти скороченню строків вирішення спору, витрати на судовий розгляд, підвищить рівень самостійності сторін у вирішенні спору, сприяє об'єктивності суду при відправленні правосуддя.

Звертаючись до Закону України “Про електронну комерцію” №675-VIII від 03.09.2015, можна зробити висновок, що в Україні передбачена відповідна практика із залученням фінансової установи та обов'язкової умови наявності одноразового електронного ідентифікатора[31]. Щодо елементів, що виконуються в автоматичному режимі, можемо звернути увагу на те, що у разі порушення однією із сторін умов договору, відразу розраховуються санкції з одночасним складанням зразкового судового позову до особи, що порушила зобов'язання. Отже, ми фактично спостерігаємо автоматизоване виконання публічної оферти, але необхідно зауважити, що всю автоматизацію забезпечує лише одна сторона правочину і саме в її руках автоматичне його виконання. Проте за додержання всіх вимог законодавства договірна конструкція буде правомірною і реальною для використання із застосуванням механізму звернення до суду в разі невиконання іншою стороною своїх зобов'язань.

Серед позитивних сторін розумного контракту можна назвати процесуальну зручність, а саме безпеку, тому що контракт зберігається в зашифрованому вигляді та в розподіленому реєстрі, та надійність, так як він

дублюється системою та укладається математично точно. Разом з тим для активного використання розумних контрактів необхідно застосування комерційних, публічний та приватних ключів. Існування та розвиток децентралізованих баз для реалізації транзакцій, робота котрих виключає людський фактор. З цього витікає, розвиток середовища у напрямку гарантії достовірності джерел цифрових даних.

Що стосується правового регулювання смарт-контракту, то на сьогодні органи Європейського Союзу сформували підхід, відповідно до якого не потрібно створювати індивідуальне регулювання для смарт-контрактів і блокчейну на єдиному рівні ЄС. Поспішна юридична деталізація може зупинити розвиток технології, адже встановить обмеження для діяльності користувачів. Основний принцип роботи смарт-контракту є чітке виконання його умов та блокування угоди у випадку порушення обов'язків однієї із сторін. Зміст процесуальних відносин у цивільному судочинстві значно спроститься через автоматизм реагування системи на порушення договору, допомагаючи суду на досудовому рівні відновлювати порушені права.

Гарантії справедливого суду передбачають додержання основних принципів цивільного судочинства. При цьому окремої уваги заслуговує дотримання принципу публічності в контексті е-суду, адже він передбачає проведення судового засідання в режимі відеоконференц-зв'язку. Цікавим у цьому відношенні є порядок ідентифікації учасника, який бере участь у судовому засіданні в режимі on-line. За загальним правилом, відповідно до п.2 ч.1 ст.67 ЦПК секретар судового засідання перевіряє, хто з учасників судового процесу з'явився в судові засідання, хто з учасників бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, доповідає про це головуючому[1]. Встановлення особи здійснюється за паспортом або за іншими документами, які унеможливають виникнення будь-яких сумнівів щодо особи громадянина. Слушною думкою щодо варіантів ідентифікації особи під час відеоконференц-зв'язку є позиція Д. Жукова, який вважає, що доцільно було б використовувати сполучення ідентифікатора/пароллю або залучення працівника апарату суду, що

надає послуги відеоконференц-зв'язку для встановлення особи за оригіналом документа та відображення такої дії в протоколі судового засідання. Ю.Навроцька і А.Могиляк вказували на можливість залучення ще одного судді, окрім того, який розглядає справу, для здійснення процесуальних дій щодо встановлення особи того, хто з'явився, а також перевірки повноважень представника[32, с.274]. Протилежною думкою є позиція О. Виляка, який зазначає, що в суді, який забезпечує участь особи в судовому засіданні в режимі відеоконференції, фактично не проводиться повноцінного судового засідання, відсутній склад суду, який був би наділений необхідними повноваженнями, а всі учасники судового процесу, які прибули в цей суд, фактично беруть участь шляхом використання відеоконференц-зв'язку тільки в судовому засіданні суду, який розглядає справу. Тобто, виникає проблема належного доказування факту, що саме ця особа бере участь у процесі[33, с.16].

Цілком зрозуміло, що будь-яка особа із сторін має право до початку судового засідання подати усі пояснення чи докази, однак, що робити, якщо така необхідність виникла під час судового розгляду, а особа бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Таким чином, процесуальні права особи, яка бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції є значно обмеженими, що має наслідком порушення принципів змагальності та рівності сторін. Надання додаткових доказів у процесі судового засідання, проведеного шляхом відеоконференції вступає в протиріччя з одним з основоположних принципів судового процесу - безпосереднього дослідження доказів судом, що розглядає справу. Законом не деталізовано механізм подання оригіналів документів на огляд суду, що розглядає справу і знаходиться по той бік екрану. У такому випадку можливо було б наділити суддю додатковими повноваженнями з дослідження доказів, але в такому випадку справа розглядається не судом, у провадженні якого перебуває справа, а іншою особою - віддаленим суддею. Це, в свою чергу, передбачає встановлення альтернативного виду фіксації процесуальних дій як, наприклад, відео або аудіо протоколи. Певні труднощі організації і забезпечення такого процесу

виникають внаслідок того, що таким суддею може бути суддя суду не того самого рівня, що і суд, який доручив організацію on-line зв'язку, в провадженні якого перебуває справа. Так, питання практичної реалізації положень закону щодо відеоконференц-зв'язку залишаються дискусійними через необхідність реалізації процесуальних прав всіх учасників процесу.

На мій погляд, проведення засідання у режимі відео конференції зовсім не протирічить принципам публічності і безпосередності, так як інноваційні технології настільки впевнено увійшли у життя більшості людей, що виявлення позитивних елементів їхнього впровадження не викликає жодного сумніву. Зауваження науковців щодо дотримання процесуальних вимог є достатньо формалізованими і архаїчними та не відповідають елементам прогресу і розвитку, адже засади цивільного судочинства слід розуміти в контексті постійного оновлення та безперервної інформатизації. Подібний спосіб проведення судового засідання значно зменшить фінансові і часові витрати, що позитивно вплине на строки та терміни всього впровадження. Питання ідентифікації можна вирішити шляхом застосування спеціальних ідентифікаторів та електронних підписів або за бажанням учасників вказування інформації про свої аккаунти у заявах, що передбачає факт їхнього доступу до цих сторінок і презюмує їхню персональну ідентифікацію під час проведення on-line-засідання.

Важливим вектором впровадження комп'ютеризації цивільного судочинства є сприяння запобіганню корупції. Однією з передумов та першопричин корупційних ризиків цивільного процесу є можливість позапроцесуального спілкування зацікавлених осіб із суддею. Важко говорити про теперішній стан речей через відсутності Положення про ЄІТС, однак, проаналізувавши чинне законодавство можна стверджувати про подібну процесуальну небезпеку через правила судової юрисдикції, які обмежують права учасників справи в аспекті звернення до конкретного суду та дозволяють передбачати ймовірний його склад. Після отримання документів по справі, які система має зареєструвати, учасники стають обізнаними стосовно складу суду, а отже і можуть вчиняти

певні дії щодо впливу на суд. Відтак, на наш погляд, було б доцільно певним чином унормувати, так звану, позатериторіальну підсудність справ, яка буде сприяти створенню умов своєрідного безконтактного електронного судочинства. Принципи е-суду нівелюють необхідність та доцільність розподілу справ відповідно до традиційних норм територіальної юрисдикції через відсутність територіального цензу.

Окрім зазначеного вище деякі інформаційні технології можуть допомогти вирішити внутрішні судові проблеми, пов'язані з навантаженням судів та несправедливим розподілом справ між суддями. Важливим нюансом у цьому зв'язку є те, що в ст.14 ЦПК вказується на автоматизований розподіл справ, що своєрідно зменшує організаційно-розпорядчі функції судової адміністрації у сфері їх розподілу та сприяє незалежності судді від суб'єктів адміністрування та управління в суді[1]. Безумовно, апарат суду також має певну вигоду за рахунок використання послуг автоматичного документообігу, оскільки це впливає на швидкість пошуку нормативної, статистичної інформації, судової практики, опрацювання та систематизацію судової статистики, зберігання документів, роботи із судовою кореспонденцією, формування графіку розгляду справ тощо. До того ж, це знижує ризики зловживання процесуальними правами, унеможливорює необґрунтовані відводи, “заміну судді” та неправомірний вплив на суд. Разом з тим, не дивлячись на переваги електронного розподілу, які мінімізують корупційні передумови через автоматизацію системи, варто мати на увазі специфіку категорій справ, що потрапляють до конкретного судді і їх кількість. Такий чинник розподілу буде сприяти появі єдності у підході до розгляду та вирішенню схожих справ, що підвищує роль судової практики у національній правовій системі.

Цікавим у цьому контексті є зарубіжний досвід. Так, у Федеральному Суді Австралії функціонує сервіс “eCourtroom”, який являє собою віртуальний зал суду, допомагає в управлінні справами на досудовому рівні, дозволяє судді робити певні вказівки, розпорядження, та приписи в режимі on-line. Використовуючи “eCourtroom”, Суд може отримувати документи та письмові

показання свідків під присягою, видаючи розпорядження, немов сторони знаходяться в звичайному залі суду. “eCourtroom” включає в собі навчальну веб-програму, що розрахована на індивідуальна швидкість навчання[34]. Такий підхід, на нашу думку, є таким, що відповідає українським реаліям, адже можливість дистанційного руху справи, прийняття проміжних рішень та можливість користувачів навчатися практичному застосуванню електронного судочинства із врахуванням індивідуальних особливостей є однією із необхідних гарантій з боку судової влади, що забезпечує доступ усіх верств населення до судових послуг.

Незважаючи на стрімкий розвиток інформаційного суспільства та цифрової технології, поки що ми не стали прибічниками ідеї “механічного правосуддя”, де рішення виносить пристрій, а не жива людина. Аргументом, що підкреслює недолік відсутності справжньої людини у процесі правосуддя є неможливість критично мислити, оцінювати та досліджувати різні сторони справи. Однак істотним кроком до подолання корупції може стати деперсоніфікація відомостей про склад суду, оскількинавіщо особам, метою яких є неупереджене та справедливе вирішення справи, знати персоналії, що наділені важелем на здійснення справедливого суду. З цього витікає, що задля більш ефективного та безстороннього вирішення справи було б вірно не повідомляти учасникам справи інформацію про склад суду до винесення рішення. На жаль, говорити про зворотній механізм складно через те, що норми ЦПК покладають на склад суду обов’язок зробити самовідвід у разі передбачених законодавством обставин[1], що на даному етапі передбачає необхідність для учасників складу суду бути проінформованими щодо персоналій учасників.

Таким чином, не дивлячись на наявні переваги електронного судочинства у вигляді економії часу і коштів, процедура окремих стадій цивільного процесу має відповідати певним нормативним і формальним засадам цивільного процесу.

Правове регулювання електронних доказів

Поступово переходячи до правової природи електронних доказів у цивільному судочинстві, можемо зазначити, що цей інститут цивільно-процесуального права є новим, так як з'явився на хвилі змін у процесуальне законодавство від 2017 року. Ключовою ознакою одиниць електронного доказування можна назвати їх мінливість, тобто, властивість змінюватись, перетворюватись, зникати тощо. Значення набуває поняття електронного носія, яке більш повно розкриває зміст явища електронних доказів, так як не завжди електронний документ можна розглядати як самостійний елемент доказування, іноді він не може існувати та бути таким, що відповідає вимогам допустимості без відповідного електронного носія як об'єкта дослідження.

На думку А.Каламайко, специфіка різновидів електронних доказів дозволяє поділити їх на три групи аудіо- та відеозаписи, правове регулювання яких відомо ще із застосування минулої редакції ЦПК, що мали статус речових доказів; електронний документ, який виступає аналогом документа як письмового доказу; інформаційне повідомлення, яке не містить вихідних даних, тобто, реквізитів для того, щоб отримати правовий режим документа, однак дані викладені за допомогою знаків, що доступні для сприйняття[35, с. 38]. Відтак, презюмуючи, що джерелом електронних доказів є матеріальний об'єкт, слід класифікувати їх на речові докази (предмети, документи, листування службового та особистого характеру) та файли (фото, відео, аудіо-, електронні документи, смс-повідомлення, електронна пошта, інформація з мережі Інтернет).

Вважаємо за необхідне зупинитись на юридичних аспектах регулювання доказів з мережі Інтернет через дискусійність та складність визначення статусу веб-матеріалів та предмету їх походження.

Відповідно до Закону України «Про телекомунікації», Інтернет являє собою систему об'єднаних електронних мереж, яка дозволяє забезпечити включення будь-яких масивів інформації для надання її користувачам[36], а веб-сайт,

відповідно до Вільного тлумачного словника,

сукупність взаємопов'язаних посилань мита змістом веб-сторінок,

опублікованих і підтримуваних певною особою,

групою осіб чи організацією з метою поширення чи обміну інформацією [37].

Звертаючись до ЦПК, веб-сайти можна віднести саме до різновиду електронних доказів [1]. Однак складнощі правового регулювання цих доказів виникають внаслідок нерегламентованої процедури дослідження такої інформації через відсутність норм, які б встановлювали б правила автентифікації електронних поштових повідомлень. До того ж, слід з'ясувати наявність в Інтернет-даних ознаки загальновідомої інформації, яка має процесуальні особливості. Зокрема, суд бере до уваги докази за відсутності підтвердження надсилання їх копій іншим учасникам справи у випадку, якщо вони є публічно доступними, що, на мою думку, істотно спрощує процесуальні обов'язки сторін. Законом не визначається дефініція "публічної доступності", однак деякі науковці вказують на об'єктивну - відомість широкому колу осіб та суб'єктивну - обізнаність учасників процесу, зокрема, складу суду щодо факту, складові цього терміну [38, с.39]. Оскільки цивільне процесуальне законодавство встановлює загальновідомість як підставу для звільнення від доказування окремих фактів, а інформація в мережі Інтернет є такою, що найчастіше підпадає під таку категорію, але зміст загальновідомих обставин підлягає деталізації з боку законодавця. Наприклад, Є. Васьковський визначав загальновідомі факти як такі, що повинні бути відомі в цій місцевості кожній розумній та такій, яка має життєвий досвід людині, у тому числі тяжущимся та суддям. Вони не потребують доказування, тому що їх заперечення або прямо безглузде, або викликане недобросовісним бажанням затягнути провадження [39, с.364]. Інша точка зору належить К. Юдельсону, який писав, що єдиним суб'єктом, який має владу, з урахуванням умов часу, місця, середовища, робити висновок про загальновідомість факту, який тягне за собою процесуальні наслідки, є суд [40, с.543]. Можемо припустити, що це така інформація, що не потребує додаткового ознайомлення внаслідок своєї попередньої поширеності. В той же

час, на думку ВАС, що була висловлена в постанові № 826/19844/16 від 18.04.2018, загальнодоступність певної інформації сама по собі не свідчить про її загальновідомість та не звільняє суд при від обов'язку її дослідження[41]. Оскільки інформація з мережі Інтернет може бути змінена або видалена, вона підлягає обов'язковому дослідженню безпосередньо в ході судового розгляду з дорученням її до матеріалів справи на електронних носіях.

З метою правильного оперування електронним доказами без своєрідних нормативних обтяжень, було б доцільно певним чином класифікувати Інтернет-матеріали, обумовлюючи їх загальновідомість, з нашої точки зору, на наступні категорії: 1) офіційні веб-сайти, наприклад, органів державної влади та місцевого врядування, осіб, що надають публічні послуги; 2) приватні сторінки, інформація на яких здатна до відтворення на різноманітних носіях та може швидко змінюватись; 3) веб-ресурси з електронної пошти, месенджерів, сторінки в соціальних мережах тощо. Саме ці чинники стануть вирішальними для правомірності процедури доказування та відповідності Інтернет-доказів основним процесуальним вимогам: допустимості, достовірності, належності і достатності.

До окремої категорії електронних доказів можна віднести матеріали офіційних сторінок органів державної влади. Наприклад, це можуть бути витяги з Єдиного державного реєстру судових рішень, Єдиного державного реєстру юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців тощо. Дана теза піддається сумнівам лише у випадку заперечення щодо достовірності відомостей, викладених в останніх, однією зі сторін спору. Суди мають можливість самостійно перевірити достовірність інформації, що розміщена в інформаційній системі державних органів. Законом передбачений доступ державних органів до вказаних відомостей. На користь цього можна додати, що докази, підтверджені державними органами, як правило, визнаються судом як допустимі. Наприклад, у справі № 826/9580/16 Київський апеляційний адміністративний суд визнав допустимими доказами Print Screen-и подані податковим органом - ГУ ДФС у м.Києві[42].

Що стосується приватних сторінок, можемо зазначити на певні процедурні деталі пов'язані з динамічністю інформаційного обігу Всесвітньої мережі, серед яких вимога до суду зазначати повну адресу сторінки, робити вказівку на дату та час її відвідування та зберігати ці дані, так як за бажанням власника певного ресурсу будь-яку онлайн-інформацію можна знищити, перетворити та оновити, що викликає труднощі для всіх учасників процесу та конкретно суду протягом дослідження таких доказів. Не говорячи про складність і іноді неможливість доведення персони власника веб-сайту або веб-ресурсу через приватний характер цих даних та відсутності нормативного закріплення віртуального простору як площини дослідження юридичних фактів. В даному випадку, дані про власника веб-сайта (доменного імені) можуть бути витребувані в порядку, передбаченому ЦПК, в адміністратора системи реєстрації та обліку доменних імен та адреси українського сегмента мережі Інтернет. Тому для того, аби суд долучив до розгляду певні докази слід прискіпливо забезпечити їх, наприклад, шляхом фіксації контенту на іншому електронному носії, надання висновків експерту у сфері телекомунікаційних систем, який проводить експертизу відповідно до вимог законодавства. “Суха” роздруківка, як правило, негативно сприймається судом через неможливість підтверджувати обставини, однак існує судова практика, яка вказує на зворотнє за наявності певних умов. Так, Апеляційний суд м. Києва у справі № 22-9597 встановив відсутність підстав вважати поданням в якості доказу роздруківки з веб-сайту через згоди учасників справи розглядати такий матеріал як доказ[43]. Окрім цього, можемо звернути увагу, на відсутність альтернативних можливостей засвідчення Інтернет-доказів, так як відповідно до Закону України “Про нотаріат” у державних реєстраторів немає повноважень щодо протоколювання інформації з Інтернету. Можливим варіантом забезпечення електронного доказу з Інтернету в даному випадку може бути огляд доказів судом за їх місцезнаходженням, довідки отримані від провайдерів, експертні дослідження та застосування різноманітних сервісів, що фіксують матеріал в автономному режимі тощо.

Остання категорія є особливо цікавою з огляду на виокремлення певних проблем, пов'язаних із використанням електронної пошти, соціальних мереж та месенджерів в доказовій діяльності. Стосовно е-пошти, хоча і доволі складно довести належність поштової скриньки конкретній особі, так як користувач не зобов'язаний використовувати своє реальне ім'я при реєстрації, заслуговує на увагу Ухвала Апеляційного суду Київської області від 13 січня 2014 року по справі №359/6295/13-ц, в якій суд встановив факт належності електронної адреси відповідачу через обставини, що вказували на використання відповідачем цієї пошти в інших випадках, наявність приватних листів до позивача та вказівка на цю адресу в позовній заяві як засіб зв'язку[44]. Через відсутність клопотань та заперечень, суд дійшов висновку про визнання адреси е-пошти такою, що належить даній особі.

Використання інформації з месенджеру і сторінок в соціальних мережах в доказовій діяльності є доволі проблематичним через складність ідентифікації особи. Суди неодноразово зазначали, що можливість реєстрації є у будь-якої фізичної особи і довести, що певні матеріали були зроблені саме нею доволі складно, не дивлячись на те, що акаунти можуть бути прив'язані до номеру телефону чи тієї ж пошти. Як правило, вони приходять до висновку, що такі докази не є належними і допустимими через неможливість встановлення факту належності розміщення даних певною особою. Однак інколи суди все ж таки залучають докази із соціальних мереж до матеріалів справи. Такими кейсами можна вважати, наприклад, рішення Новомиkolaївського районного суду Запорізької області від 01.03 2017 №322/1141/16, в якому суд прийняв матеріали із соціальних мереж в якості доказів встановлення факту неприязних стосунків між сторонами[45]. Також цікавим є випадок, в якому позивач, маючи на меті спростування аргументів відповідача щодо його скрутного становища, надав роздруківку його аккаунтів в соціальних мережах, з яких можна було зробити висновок, що відповідач багато подорожує, тому суд при прийнятті рішення врахував вказані обставини на користь позивача[46]. У рішенні Київського апеляційного адміністративного суду від 21.02.2013,

позиція якого була підтверджена ВАСУ у 2016 році, де інформація із соціальних мереж була визнана належним доказом, адже копіювання даних саме таким чином могла зробити тільки та особа, що мала доступ до адміністративної частини веб-ресурсу[47]. Тобто, можемо презюмувати, що відсутність правового регулювання ідентифікації особи у соціальній мережі ускладнює залучення таких доказів до цивільного судочинства через можливість будь-якою особи бути дописувачем під будь-яким ім'ям.

Висновки

На наш погляд, ефективна робота електронного суду в Україні має ґрунтуватися на плідній взаємодії практичних і теоретичних юридичних знань, направлених на регулювання використання інформаційних технологій, щоб усунути розрив між розвитком базових явищ та їх правової регламентації. Механізми інформатизації сприяють реалізації принципу транспарентності судочинства, що позитивно впливає на удосконалення його діяльності.

Історичний досвід інформатизації судового процесу вказує на необхідність поступового налагодження електронних систем в цивільному процесі, створення умов з боку держави для реалізації ідей електронного суду та регламентації нових норм та уваги з боку законодавця щодо застосування інформаційних технологій в суді. Безперечно, це, в свою чергу, вимагає вирішення певних соціальних проблем, серед яких, доступність громадян до Інтернету, яка виступає запорукою доступності до правосуддя у випадку запровадження «е-суду». Звертаючи увагу на недоліки застосування інформаційних технологій, може здатися, що він не відповідає фундаментальним принципам цивільного судочинства та створює певні практичні складнощі, недоступні великій кількості людей та важкі для розуміння, але, на наш погляд, він напроти – значно спрощує процес та знімає з учасників тягар цивільного провадження у вигляді фінансових і часових чинників, роблячи суд більш неупередженим і незалежним від обставин та людського фактору. Електронні докази є дуже важливою новелою останніх літ, яка мала з'явитись ще раніше через певне «оцифрування» суспільства. На наш погляд, класифікування електронних доказів буде сприяти індивідуальному підходу та уточненню можливостей кожного доказу, адже окремі з них через свої властивості потребують альтернативного забезпечення.

Список використаних джерел

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004// Відомості Верховної Ради України, 2004, №40-41, 42, ст.492.
2. Ханик-Посполітак Р., Запровадження електронного судочинства у цивільному судочинстві України//Право України, №8/ 2017, с.122-128
3. Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 №361/2006 [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/361/2006>
4. Закон України Про судоустрій і статус суддів №2453-VІ від 07.07.2010 [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>
5. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Annex_9_FAIR_Court_Automation_Strategy_UKR1.pdf
6. Наказ Державної судової адміністрації України від 31 травня 2018 року №269 Про внесення змін до наказу ДСА України від 23.03.2017 № 367 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N_269_18
7. Закон України “Про електронні довірчі послуги” № 2155-VIII від 05.10.2017. Відомості Верховної Ради України, 2017, №45, ст.400
8. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів №2147-VIII від 03.10.2017 [Електронний ресурс].- Режим доступу:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>
9. Татулич І. Місце та роль «електронного суду» у забезпеченні ефективності цивільного судочинства// Науковий вісник Ужгородського національного університету/Серія ПРАВО. Випуск 46.Том 1/ 2017, с.74-80

10. Н.Ю. Сакара Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія/Н.Ю. Сакара. - Х.: Право, 2010. - 256с.
11. Federal Court of Australia. Federal Law Search. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fedcourt.gov.au/online-services/federal-law-search>
12. Решетняк В.И. Информационные технологии в судебной системе Сингапура//Информационное право №2/ 2012/ с.57
13. Резолюція ООН від 27.06.2016. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.article19.org/data/files/Internet_Statement_Adopted.pdf
14. "VI. Conclusions and recommendations", Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, Frank La Rue, Human Rights Council, Seventeenth session Agenda item 3, United Nations General Assembly, 16 May 2011. [Електронний ресурс].- Режим доступу:https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf
15. Офіційний сайт міжнародного агентства “We are social”. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://wearesocial.com/blog/2018/01/global-digital-report-2018>
16. Проект Закону про внесення доповнень до Цивільного кодексу України (щодо гарантування права фізичної особи на доступ до Інтернету) від 16.04.2014 . [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50669
17. Декларація принципів Побудови інформаційного суспільства - глобальна задача у новому тисячолітті від 12 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uazakon.com/documents/date24/pgisxot.html>
18. Смірнова В.О. Проблеми впровадження «електронного суду» в Україні / В.О. Смірнова, М.М. Пархоменко // Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції : матеріали регіональної науково-практичної конференції (15 березня 2012 р.). – Красноармійськ : КП ДонНТУ, 2012. – С. 156–160.

19. Бринцев О.В. «Електронний суд» в Україні. Досвід та перспективи: монографія / О. В. Бринцев. – Х. : Право, 2016. – 72 с.
20. CASE OF TENCE v. SLOVENIA. Application no. [37242/14](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],[%22itemid%22:[%22001-163352%22]})// EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS [Електронний ресурс]: - Режим доступу: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:\[%22document%22\],\[%22itemid%22:\[%22001-163352%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22tabview%22:[%22document%22],[%22itemid%22:[%22001-163352%22]})
21. Закон України про судоустрій і статус суддів від 02.06.2016 № 1402-VIII// Відомості Верховної Ради України, 2016, №31, ст.545
22. Report to the proceedings of the judicial conference of the judicial conference of the united states. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://www.uscourts.gov/about-federal-courts/reports-proceedings-2000-2009>
23. Tony de la Fosse and James Popple «Escaping the Relational Database Paradigm: Case Management in the High Court of Australia» Technology for Justice Conference Presentations, Australian Institute of Judicial Administration (CD ROM) (1998)
24. Scherf U.J., Schmieszek H.-P., Viefhues W. Electronischer Rechts-verkehr. Heidelberg, 2006
25. Зайченко Е.В. Информационное обеспечение в гражданском и арбитражном процессе: Автореф.дисс...канд.юрид.наук. М., 2015.С.24-25
26. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ в справі від 2 липня 2014 р. № 6-20304св14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39579640>
27. Наказ Державної судової адміністрації України від 01 червня 2013 року №73Про реалізацію пілотного проекту щодо надсилання судами SMS-повідомлень учасникам судового процесу[Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/14/N732013>

28. Вашкевич А.М. Смарт-контракты: что, зачем и как. М.: Симплоер, 2018, с.86
29. Національний Банк України детально роз'яснив, чому в Україні не визнають криптовалюту. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://www.5.ua/ekonomika/natsbanku-detavno-roziasnyv-chomu-v-ukraini-ne-vyznaiut-kryptovaliutu-160346.html>
30. Марк Гінзбург: Блокчейн – це технологічна відплата, яка наздожене корупцію. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2018/02/27/634353/>
31. Закон України «Про електронну комерцію» від 03.09.2015 №675-VIII// Відомості Верховної Ради України від 06.11. 2015. – 2015р., №45, ст.2344
32. Навроцька Ю.В., Могиляк А.Є. Проблемні питання участі в судовому засіданні в режимі відео конференції//Актуальні проблеми держави і права. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.apdp.in.ua/v73/43.pdf>
33. Виляк О. Процессуально-правовые и организационно-технические проблемы использования видеоконференцсвязи в арбитражном процессе. Арбитражный и гражданский процесс. 2012. №7. С.13-20.
34. eCourtroom. FederalLaw. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://www.ecourtroom.fedcourt.gov.au/ecourtroom/default.aspx>
35. Каламайко А.Ю. Електронні докази в цивільному процесі: монографія/А.Ю. Каламайко.- Харків: Право, 2017.- 178 с
36. Закон України «Про телекомунікації» від 18.11.2003 № 1280-IV//Відомості Верховної Ради України від 19.03.2004. – 2004р, №12, ст.155
37. Вільний тлумачний словник: Новітній онлайнний словник української мови (2013) [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://sum.in.ua/f/veb-sajt>

38. Турчин-Кукаріна І.В. Цивільно-процесуальне оціночне поняття «загальновідомі обставини» та його судове застосування. Вісник академії адвокатури України №3(25). 2012. С.38-40
39. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса. М.: Статут, 2003.С.364
40. Юдельсон К.С. Избранное: Советский нотариат. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. М.; Екатеринбург, 2005. С. 541
41. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного суду від 18.04.2018 № 826/19844/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://reyestr.court.gov.ua/Review/73532378>
42. Ухвала апеляційного адміністративного суду від 21.02.2017 №826/9580/16. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/64859375/>
43. Рішення Апеляційного суду м.Київа від 09.10.2014 № 22-9597. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41035546>
44. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 13.01.2014 №359/6295/13-ц. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45701843>
45. Рішення Новомиколаївського районного суду Запорізької області від 01.03.2017 №322/1141/16. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65201286>
46. Ухвала Апеляційного суду м.Київа від 17.05.2017 №757/16817/16-ц . [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66563382>
47. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 06.06.2016 № К/800/14769/13. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58328929>